

Оксана Гальчук

“ЗАКЛИНАЮ ВАС НАШОЮ СПІЛЬНОЮ ЛЮБОВ’Ю ДО АНТИЧНОСТІ...”

(з листів Олександра Білецького до Миколи Зерова)

Творча спадщина Миколи Зерова упродовж останніх двох десятиліть досліджується досить інтенсивно. Неодноразово матеріалом для аналізу світогляду митця, визначення специфіки його творчого методу, реконструкції сторінок біографії ставали спогади сучасників і письменницький епістолярій. Так, цінними джерелами для зеровознавства стали спогади брата Зерова Михайла Ореста, книга Юрія Клена “Спогади про неокласиків”, збірник спогадів “Безсмертні”, свідчення Софії Зерової, Н.Полонської-Василенко та інших, упорядковані В.Агеєвою у книзі “Київські неокласики”, книга “Родинна вогнище Зерових” та ін. Окрім мемуаристики, також листи Миколи Зерова із соловецького табору, опубліковані Р.Корогодським, і листування поета з Миколою Хвильовим,¹ дають змогу об’єктивніше поцінувати його багатогранну діяльність, краще зрозуміти неповторну особистість письменника, відтворити “дух часу”. У запропонованому дослідженні маємо за мету проаналізувати листи Олександра Білецького до Зерова не лише як автентичного джерела для вивчення творчої індивідуальності неокласика, але і як матеріалу для висвітлення певних аспектів української епістолографічної думки в цілому.

Більше десятка листів і листівок Олександра Білецького, написаних упродовж 1927—1929 рр., зберігаються у фонді Миколи Зерова у сховах Інституту рукописів разом із чернетками наукових розвідок останнього про творчість М. Старицького, байку в українській літературі XIX – XX ст., передмовою до “Лісової пісні” Лесі Українки, списками творів, переклад яких уже був здійснений чи тільки планувався, рукописами рецензій, як, наприклад, на переклад В.Підмогильним роману А.Франса “Прокуратор

¹ Див. : Листи Миколи Хвильового до Миколи Зерова // Радянське літературознавство. – 1989. – №7; №8.

Юдеї”, текстом некрологу пам’яті В.Елланського та іншими документами – свідченнями напруженої праці високо ґрунтованого вченого й письменника. Праці, що була брутально перервана арештом і ув’язненням.

Роки листування – 1927-1929 рр. – знакові у творчості Миколи Зерова і, за великим рахунком, для всієї української літератури. Саме в ці роки його ім’я, як і визначення “неокласик” вийшли за межі академічного вжитку, перетворившись у ході літературної дискусії на метафори. Для одних – “європейськості”, “високої культури слова”, “культуртрегера”, для їхніх опонентів – того, з “чийого голосу співає Хвильовий”, виразника “агонії буржуазного націоналізму”, “адепта греко-римського буржуазного мистецтва”. Останні визначення чи пак ярлики з часом перетворилися на норму для критиків офіціозу. Лише небагатьом із них вдавалося вийти за межі насадженого канону і, відкидаючи вимоги ідеологічного наклепництва, поцінювати творчість Зерова насамперед як естетичне явище нашої літератури. Серед цих небагатьох – Олександр Білецький.

Безпосередньою причиною активного листування Миколи Зерова і Білецького стала робота над укладанням хрестоматії “Антична література”. У листі від 10 березня 1928 року Білецький вважав, що без Зерова у цій справі не обійтися: *“Именно для древнеримской литературы необходима Ваша помощь, Ваше участие – и я думаю, в самых широких размерах... [] ... хочу получить Ваше принципиальное согласие на близкое участие в этом деле – Вашими советами и указаниями и, главное, переводами... []”*. *“По моему глубокому убеждению, – переконував Зерова Білецький, – Ваше согласие и Ваше участие обеспечили бы качество, по крайней мере второй части первого тома как нельзя лучше”*².

Окрім магістральної теми епістолярного спілкування Білецького і Зерова – праці над хрестоматією – у листах порушуються питання, що активно обговорювалися в науковому світі й на сторінках тогочасної преси. Зокрема, це питання вивчення й популяризації античності, ролі античної

² Фонд Інституту рукописів. XXXV, 448.

спадщини в історії світової і української літератури, і, що важливіше, – у подальшому розвитку української літератури.

Розлога назва запропонованої статті – рядки з листа Білецького Зерову від 6 листопада 1929 року: *“... заклинаю Вас нашей общей любовью к античности, нашим общим убеждением в неизбежности грядущего возрождения античности, нашим общим стремлением содействовать росту украинской культуры – извините, что вынужден прибегать к такому неуклюжему пафосу – придите на помощь, посоветуйте, посодействуйте, посоучаствуйте в этом (ведь неплохом же?) деле. Заклинаю, молю, прошу и надеюсь”*³, – писав О.Білецький, закликаючи неокласика до співпраці. У цьому листі, на нашу думку, міститься квінтесенція не лише власне листування двох залюблених у класичне митців, а піднімається питання, яке стало наріжним каменем славнозвісної літературної дискусії – визначення естетичних орієнтирів для української культури. Таким чином, через суб’єктивне (у цьому випадку – через обговорення підготовки до друку хрестоматії “Антична література”) в епістолярному жанрі виявляється об’єктивне – картина дійсності, типова для свого часу.

Одна із типових ситуацій, що визначають атмосферу того часу, – втручання зовнішніх обставин (насамперед ідеологічного характеру) у творчий процес. Як свідчення цього – сповнена драматизму історія видання “Античної літератури”. Спочатку планувалося, що вона відкриватиме п’ятитомну (!) хрестоматію західноєвропейських літератур, на яку покладалося важливе завдання, сформульоване Білецьким в одному з листів до Зерова: *“...Я совершенно убежден, что в пособии такого рода нуждаются реально и высшая школа, и широкий круг читателей, и писателей, для которых книга подобного рода может явиться стимулом разного значения; своего рода итогом проделанной за столетия работой по “сближению с Западом...”*⁴. Та після тривалих років праці (Білецький писав

³ Фонд Інституту рукописів. XXXV, 450.

⁴ Фонд Інституту рукописів. XXXV, 448.

про це, як про *“нелегкую работу, которую, сверх того, приходится делать урывками, среди лекций... и разных иных мелких и немелких работ...”*⁵), у 1937 році, вийшов лише перший (він і останній) том. Значна кількість перекладів були анонімними, оскільки на той час доля авторів перекладів вкладалася у трагічну формулу *“иных уж нет, а те далече”*. Неназваним був і Микола Зеров, який запропонував для хрестоматії вражаючий список імен і творів (у листах вони згадуються постійно: називаються автори, уточнюються твори тощо), серед яких спеціально здійснені для хрестоматії переклади лірики Катулла, Вергілія, Горація, Проперція, Овідія, Ювенала, Марціала, Намаціана та ін., нові фрагменти з поеми Лукреція *“Про природу речей”*, окремі книги *“Енеїди”* Вергілія та *“Метаморфоз”* Овідія. Тільки у виданні *“Античної літератури”* 1968 року, вже так би мовити після *“другого пришествя”* Миколи Зерова в українську літературу (йдеться про вихід у світ *“Вибраного”* 1966 р.), його ім'я було заявлене серед перекладачів хрестоматії. Гірко усвідомлювати, що упродовж десятків років кілька поколінь філологів, які відкривали для себе світ античності насамперед завдяки хрестоматії, не мали жодного уявлення про роль Миколи Зерова в її появі. І це за умови, що ще до виходу *“Античної літератури”* Білецький в листі від 6 листопада 1929 року писав Зерову: *“В области римской (литературы – О.Г.) хотелось бы как можно шире использовать все, что Вами сделано”*⁶. В іншому листі так визначається питома вага його перекладів: *«Первый “античный том” Хрестоматии пополняется и завершается... В начале марта хочу все ж сдать книгу. От Вас, которому на ½ она будет обязана своим окончанием, я мечтаю дополнить два-три образчика переводов...”*⁷.

У листах Білецького натрапляємо на інформацію про твори, які Микола Зеров мріяв опублікувати окремою, другою, книгою *«Камени»*, але, як відомо, це видання, заплановане на 1934 рік, не побачило світ. Ще про одну

⁵ Фонд Інституту рукописів. XXXV, 449.

⁶ Фонд Інституту рукописів. XXXV, 450.

⁷ Фонд Інституту рукописів. XXXV, 440.

непоправну втрату для всієї української культури – переклад Вергілієвої “Енеїди” – варто сказати окремо. У листі від 14 червня 1928 року Білецький сердечно дякує Миколі Зерову за переклад “Пророцтва Анхіза” і висловлює сподівання, що перекладач й інші обіцянки свої не забуде, і *“мы сможем украсить первый том хрестоматии великолепно представленной “Энеидой”*”⁸. Та Зеров не встиг закінчити задуманого і, як свідчать його листи із заслання, продовжував працювати над твором Вергілія на Соловках (про яку силу духу свідчить його зізнання: “Тільки тепер я починаю розуміти Вергілія по-справжньому”!), але текст повного перекладу не знайдений досі. А проте саме Миколі Зерову, на думку Білецького, було під силу здійснити цей воістину перекладацький подвиг: *“Возьмите на себя ответственность за “Энеиду” перед потомством, надеюсь, не очень отдаленным – так как убежден, что всю “Энеиду” потомки должны получить в Вашем переводе”*”⁹.

Авторитет неокласика для Білецького був настільки високим, що в листах він неодноразово залишає саме за Зеровим право останнього слова у виборі автора й твору, які ввійдуть до хрестоматії (*“очень прошу пересмотреть список и высказать о нем Ваши суждения”*¹⁰), або ж висловити думку про чужий переклад (*«Мария Дика перевела одну из сатир Ювенала... Будьте настолько добры, просмотрите этот текст – и выскажите свое суждение. Может быть с ним все же, с текстом этим, что-либо можно сделать – или он на Ваш взгляд окажется совершенно безнадежным?»* чи *“А что такое Щурата “Вибрані оди Горація”? Еще раз прошу – не объясните ли Вы мне, что это такое?”*¹¹).

У своїх листах Білецький торкався і загальних питань перекладацтва. Так, він визначив типологію перекладів в українській традиції: *“Полезно, разумеется, было бы представить в точном (Вашем) переводе то, что во время оно переделывал Гулак-Артемовский и др.”*¹². Тобто, учений виділяє

⁸ Фонд Інституту рукописів. XXXV, 447.

⁹ Фонд Інституту рукописів. XXXV, 449.

¹⁰ Фонд Інституту рукописів. XXXV, 442.

¹¹ Там само.

¹² Фонд Інституту рукописів. XXXV, 443.

так званий точний переклад, переспіви і вільний (“технічний”), зараховуючи до представників першого Зерова, а переклади Гулака-Артемівського – до зразків переспівів. Як відомо, у ці роки Микола Зеров також активно досліджував питання теорії та практики перекладу, зокрема у 1928 році ним була написана розлога розвідка “У справі віршованого перекладу”. У ній Микола Зеров формулював основні принципи свого перекладацького методу, що ґрунтувалися на п’яти вимогах (“дезидерат”) – органічний добір лексичного матеріалу, ретельна передача авторських тропів та фігур, виважений вибір віршованого розміру, увага до евфонії оригіналу, врахування закономірностей і можливостей рідної мови. Щодо творчості П. Гулака-Артемівського, то свого часу Зеров ретельно вивчав “Гараськові пісні” – переробки од Горація Гулаком-Артемівським, на матеріалі яких учений запропонував класифікацію за рівнем перекладацької майстерності та інтерпретації “букви й духу” тексту оригіналу на “типові травестії; твори, що знаменують перехід від травестій до перекладу; “свобідні варіації”¹³. Таким чином, і для Білецького, і для Зерова листування стає ще однією можливістю уточнити або доповнити ті проблемні питання, що потрапляли в коло наукових інтересів, нерідко спільних для обох.

Окремо варто відзначити, що листи Білецького до Миколи Зерова відзначаються рухом назустріч “іншому”, ремінісцентністю творчої свідомості й укоріненістю у різних культурних кодах. Так, в одному з листів (від 16 грудня 1929 р.) Білецький, висловлюючи свої побажання стосовно перекладів римських авторів, досить детально зупиняється на творчості Вергілія, переклади фрагментів творів якого, на думку редактора Хрестоматії, мали б висвітлювати такі питання: *“Вергілій як наступник Гомера; Вергілій як римський тенденційно-римський поет; Вергілій – поет пристрасного кохання і зворушливої дружби; Вергілій як спадщина класичної давнини, яка ввійшла у вжиток Нової Європи”*. По суті, Білецький пропонує

¹³ Зеров М. Котляревщина. П. П. Гулак-Артемівський // Зеров М. Твори: У 2-х т. – К.: Дніпро, 1990. – Т.2. – 31.

план наукового дослідження, як мінімум – вузівської лекції. Через кілька років, а саме в 1933 році, тема Вергілія і його творчості “вирине” й у поезії Миколи Зерова.

Зеров напише вірш “Вергілій”, у 14 рядках якого вмістить все – і факти біографії поета (*“Мужик із Мантуї, повільний і смаглявий, з дитинства ніжнього колисаний селом”*), і заковані назви творів (*“звеличив кий, і плуг, і мідяний шолом”*), і ідею “Енеїди” (*“побачив кращий вік і проспівав псалом, як спочиває світ під цезарським орлом у лагіднім ярмі безсмертної держави”*) та її роль у Новому часі (*“дзвін гучних його поем донині сниться нам риданнями Дідони, бряжчанням панцирів і сплесками трирем”*), і оцінку посмертної слави Вергілія (*“і знявся до вершин нечуваної слави”*). За таким високим ступенем концентрації інформації в суворих межах сонета, історико-культурний коментар до якого можна розгорнути на кілька сторінок, вбачається сміливий задум Миколи Зерова – хоча б якимось чином заповнити той інформаційний вакуум щодо античності, який був штучно створений насильницьким вилученням цілого культурно-історичного пласту зі свідомості й освіти молодого читача. Власне, це було завданням номер один і для редактора хрестоматії “Антична література”.

Звичайно, не йдеться про те, що сонет Миколи Зерова з’явився, так би мовити, з подання Білецького. Мова передусім про спільність інтересів, поглядів і переконань двох сучасників. І, звичайно, про спорідненість естетичних смаків також. Так, в одному з листів Білецький складає список поезій Катулла, переклади яких він хотів би бачити в “Античній літературі”. *“Очень хотел бы прочитать, – зауважує він окремо, – Vivamus mea Lesbia atque aeternus – одно из любимейших мною в мировой литературе стихотворений – в Вашем переводе”*¹⁴. І дійсно, віртуозний переклад “До Лесбії” (“Жиймо, Лесбіє, жиймо і любімось!”) з’явиться у хрестоматії і стане не лише її окрасою, а й, на думку дослідників (Н.Корж, Г.Кочур, Л.Скорина), – однією з перлиною перекладацького доробку Миколи Зерова.

¹⁴ Фонд Інституту рукописів. XXXV, 443.

Для Білецького, свою чергою, листування із Миколою Зеровим стало своєрідним “майстер-класом” у такому питанні, як історія перекладацтва. У листі від 7 лютого 1929 року він повідомляв про статтю (“эскизик”, як називає її кореспондент) “Переводная литература на Украине”, зазначаючи, що *“мне хочется серьёзно заняться историей переводной литературы на Украине, в связи с разными встающими около нее историческими и психологическими проблемами. Как жаль, что издали Вы не можете поруководить этой моей работой!”*¹⁵. А далі Білецький формулює біля десятка питань, з приводу яких хотів би проконсультуватися із Зеровим. Таким чином, листування і для кореспондента, і для респондента перетворювалося на плідний і конструктивний діалог, що, врешті-решт, сприяв перспективі всієї української культури.

Необхідно зазначити, що листи Білецького, а, судячи з листів-відповідей, і листи Зерова, важко назвати приватним листуванням у звичному розумінні слова. У жодному з них не знайдемо питань щодо побуту, спільних знайомих чи подій родинного життя. Поряд із обговоренням нагальних питань, пов’язаних із підготовкою до видання “Античної літератури”, вони містять чимало цікавого історико-літературного матеріалу. Більше того, окремі фрагменти листів – це спостереження й узагальнення глибоко ерудованих фахівців, що не визнають формального підходу до своєї праці. Так, про одну із сатир Марціала у перекладі Зерова Білецький пише: *“я очень люблю эту пьеску – внезапный приступ мечтательных слез у поэта циника и смехотвора”*. І далі: *“Марциал – урбанист, ... – поэт, который способен дать чувство древнего Рима императорской эпохи так, как не дает его никакой другой поэт, никакой исторический романист от Сенкевича до Lombarda и кого угодно”*¹⁶. Такі афористичні й водночас вичерпні характеристики творчості античних письменників нагадують коментарі самого Зерова, якими він супроводжував

¹⁵ Фонд Інституту рукописів. XXXV, 441.

¹⁶ Фонд Інституту рукописів. XXXV, 438.

поезії “Камени” чи інші свої переклади світової класики. Тож має рацію Г. Мазоха, яка у своєму дослідженні епістолярію українських письменників ХХ століття відзначає, що “епістолярна спадщина людей, причетних до літератури, зберігає прояви жанрового пошуку адресантів. Це дає змогу розпізнати авторську свідомість “реалістичної” типогенези. Цим пояснюється й вибір життєвого матеріалу, теми, героя, ракурс зображення”¹⁷. Так, у листі, в якому йшлося про плани щодо ґрунтовної роботи з історії перекладної літератури в Україні, Білецький визначає свої наукові пріоритети: *“меня ведь вообще влечет именно literature comperee, а не история одной какой-либо литературы”*¹⁸. В іншому листі, ніби на підтвердження наведених слів, Білецький аналізує “Метаморфози” Овідія. Учений демонструє надзвичайно глибокі знання змісту твору й проектує специфіку його рецепції насамперед на українського читача. Він пропонує Зерову зробити переклад фрагментів, які б вирішували низку завдань: *“по тематике интересны и нужны (“Девкалион и Пирра”); “широкая известность темы и грациозность передачи (“Нарцисс”); “как один из известных и украинской литературе символов скорби (паралель к Иову, блестящая иллюстрация к идее “зависти богов” (“Ниоба”)); как паралель и дополнение к отрывкам из “Медеи” Эврипида (“Медея”); “помятуя “Сон в летнюю ночь” (“Пирам и Тисба”)*”¹⁹ та ін. Таким чином, зміст листа цілком може слугувати й матеріалом для узагальнень щодо методики й методології Білецького-науковця, і визначенням напрямів компаративних досліджень в українському літературознавстві загалом.

Листи Білецького до Зерова мають ніби два пласти: зовнішній формальний (власне епістола) і внутрішній (глибинний), в якому здійснюється творча робота. Цю властивість дослідники відзначають як характерну для кореспонденції переважної більшості творчих особистостей, оскільки призначення листа полягає не тільки в тому, щоб поінформувати

¹⁷ Мазоха Г.С. Відлуння епохи: письменницький епістолярій другої половини ХХ століття. – К.: Міленіум, 2006. – С. 148.

¹⁸ Фонд Інституту рукописів, XXXV, 441.

¹⁹ Фонд Інституту рукописів, XXXV, 443.

респондента, а й у можливості адресата висловити свої почуття або поєднати те й інше. Адже в приватному листуванні письменник відчуває себе незалежним і вільним від усіляких жанрових умовностей, має змогу сміливіше експериментувати зі словом. Водночас, як і художній твір, лист письменника тісно пов'язаний із індивідуальною творчою манерою автора, яка і в першому, і в другому випадках виявляється у спільній формі – у художній манері митця, а також лист уміщує в собі безліч специфічних можливостей художньої виразності. У листах Білецького до Зерова, на нашу думку, прикладом індивідуальної творчої манери кореспондента є тонкий гумор, іронічна інтонація, гра слів. Так, у листівці від 25 лютого 1929 року Білецький повідомляв про свою працю над третьою книгою майбутнього п'ятитомника. Йшлося про вступну статтю про класицизм, сентименталізм та неокласицизм. До представників останньої, за визначенням Білецького, “стильової категорії”, він зараховував Гете, Шіллера, Шен'є, Альфієрі та інших, визначаючи таким чином вектор подальших досліджень творчості цих письменників. Характерно, що в попередньому листі від 1 січня 1929 року кореспондент, шукаючи визначень власного стилю, так завершує листа: *“...Ваш “собственный” же неоклассик, при всей своей любви к неоклассикам – скорее футуро-символист или символа-футурист, а, впрочем, весь в будущем”*²⁰. При всій словесній грі й іронічній інтонації, Білецький розгортає цікаву парадигму, відштовхуючись від неокласики (своєрідна солідарність із концепцією Зерова щодо необхідності “школи стилю”, традиції) і до новітнього, модерного, яке, без традиції неможливе.

В іншому листі від 2 червня 1927 року, закликаючи Зерова укласти окрему книгу перекладів сатир Марціала, Білецький обіцяє свою допомогу – вступну статтю, як він з посмішкою анонсує, як *“лучшую из всего, что я в жизни писал”*, а далі зауважує, що стаття закінчувалася б *“похвальным словом Зерову, где доказал бы, что вот, дескать, хоть и неоклассик, а все*

²⁰ Фонд Інституту рукописів. XXXV, 452.

же полезный гражданин и спец и т. д.”²¹. Щоправда, останнє звучить радше як гірка іронія, в якій приховане розуміння Білецьким того, що є потреба “захищати” Миколу Зерова, якого “слава” неокласика зробила вразливим для будь-яких, навіть найнеймовірніших, звинувачень.

І на завершення. Вивчаючи архів Зерова, не можна не звернути на таку графічну особливість його текстів: у чернетках статей або епістолах українською чи російською мовами нерідко літери “р» і “л” – латиницею. На думку графологів, саме написання цих літер засвідчує характер інтелектуальної діяльності кореспондента, а, отже, для Зерова навіть на підсвідомому рівні “своє” (українське) і “чуже” (античне) синтезовані, з’єднанні нерозривно, як літери в слові, пропуск хоча б однієї з них – втрата сенсу у ньому закладеному. Чи не це найкращий результат тієї “спільної любові до античності”, якою закликає і благословляє Миколу Зерова Олександр Білецький.

²¹ Фонд Інституту рукописів. XXXV, 438.

